

քառասանմեայ զինադուլին Պարսից կողմէն խզումն իրապէս անոր վախճանէն, ըստ այսմ նաեւ Մեծին Կոստանդիանոսի մահէն, մի քանի տարի առաջ տեղի ունեցաւ եւ թէ միայն ծն- բունի կայսեր հիւանդկանս վիճակն արգիլեց ճոզմայեցիները Պարսից դէմ պատերազմ հրատարակելէ, կարելի է հռովմէական պատ- մութենէն իսկ ապացուցանել¹։ Իսկ Բիւզանդա- բանի ցուցմանց համեմատ խոսքով Բ. ին գահա- կալութենէն մի քանի տարի ետքն էր որ Պար- սիկք Հայոց վրայ յարձակեցան։ — Ասիկա կը ստուգուի ուրիշ հաշիւով մէն ալ։ Խոսքով Կոստակէն մինչեւ վերջին Արտաշէս Հայոց թա- գաւորներուն իշխանութեանց տարիները գու- մարելով՝ կը ստանանք 112 տարի։ Բայց ան- կէս պատճառներով ապացուցուած է որ Ար- շակ Բ. ին համար խորենացւոյն (եւ այժմու ձեւին համեմատ նաեւ Բիւզանդարանին) տուած 30 տարին² չափազանց երկար է եւ յամենայն դէպս հարկ է զայն 17ի ինքնեցե՝³։ Այս միակ փոփոխութեամբ վերոնշանակեալ համագու մարն 99 տարուան կ'իջնայ, զոր հանելով 428էն՝ կամ 320էն⁴ կը ստանանք 330 իրրեւ մտաւոր թուական Տրդատի մահուան։ Աւանդութիւնը վրթմանէն 15 տարուան կաթողիկոսութիւն կ'ընծայէ⁵։ Բայց քանի որ ըստ խորենացւոյն վրթմանէ մեռած է Տիրանի երրորդ տարին, այսպէս՝ մեր հաշուով 342ին⁶, ուրեմն 12 տարի միայն պաշտօնավարած կրնայ ըլլալ, այսինքն՝ հարկ է իր տարիներէն 3 տարի զեղել⁷։ Բայց ճիշդ միեւնոյն թուով տարիներ ալ հարկ տե- սանք Տրդատի իշխանութենէն զեղելու, որով- հետեւ մեր հաշուով Տրդատ 278ին գահակա- լած եւ 330/1ին մեռած ըլլալով՝ 53 տարի իշխան կ'ըլլայ եւ ոչ թէ 55 կամ 56 տարի։ Ուստի երկու շարքերէն իւրաքանչիւրին մէջ հարկ եղած թեթեւ փոփոխութիւնները ճշդիւ իրարու կը համապատասխանեն։

¹ Smiths Diet. Chr. Biogr. I, p. 632. Raw-
linson, III, p. 318, նաեւ 38, 39։

² Բիւ. Պաւ. Գ. Ի. (էջ 139), Եւս. (էջ 165)։
³ ՀԱ. 1909, էջ 200—201, § 19։ Չամբան անգամ
(Ա. 750) ինքզինք ստեղծուած կը դանէ Արշակ Բ. ին 18 տարի
միայն ապու։

⁴ Smiths Diet. Gr. Rom. Biogr. I, p. 365a.
⁵ Գարագաշեան, Գ. էջ 190, § 3։

⁶ Խոր. Գ. Ժա. էջ 418։
⁷ Գարագաշեան (Գ. էջ 20, § 15) թէ Տիրանայ եւ
Թէ Յուսիսի գահակալութիւնները կը դնէ միեւնոյն
343 թուականին։

⁸ Եւ ոչ թէ 7 տարի զեւտղել, ինչպէս կ'ընէ Մ.
Ա. Օ. (ՀԱ. 1909, էջ 199, § 13)։ որ չափազանց կրճա-
տուծ մըն է։

Մեր հետազոտութեան եղբակեցութիւն-
ներն ամփոփելով, իրրեւ ամենահաւանական
թուականներ Գեծին Տրդատի կենաց պարա-
գաներուն համար՝ կը գտնենք հետեւեալները։

251 Մեծին Խալուքու սպանուիւ։

252 կամ 253 Տրդատի փախուստն ի
Յզնս։

278 Տրդատի գահակալութիւնը։

291 Հայոց դարձին սկիզբը։

294 Գրիգորի ձեռնադրութիւնն ի Կե-
սարիա։

295 Ներսէսի արշաւանքն ի Հայո։

• 297 Քառասանմեայ զինադուլին կըքուիւ։

315 Տրդատայ եւ Գրիգորի այցելութիւնն
առ Կոստանդիանոս։

324 Արտաշէս կը յաջորդէ իր հորը։

328 (թերեւս) Գրիգոր Լուսաւորդէն մահը։

331 Մեծին Տրդատայ մահը։

Մարաշ։

Եղիս Ս. ՊէճՄԱՆԵԱՆ



ՀԻՊՈՒՄԵՆԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՆՆԵՐ ԵՎ ՀԻՊՈ- ՄԵՆԱԿԱՆ ՍՏՏՐԵՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Դ-Ձ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

(ԱԵԼԷ)

Սատրապներու երկիրներուն մէջ ալ
հռովմայեցի գնդերու կայան չկար. Notitia-ի
լուսնիւնը եւ Պրոկոպիոս¹ որոշ վկայութիւնը
ասոր վրայ տարակոյտ չեն թողուր։ Կայսերը
բաւական կը համարէին Պարսկաստանի սահ-
մանաց պաշտպանութեան հոգը սատրապներուն
եւ անոնց մարտիկներուն թողուլ։ Բուն իսկ
պարսիկ սահմանին վրայ գտնուող Մարտիրո-
պոլիսն իսկ դեռ Անաստասիոս կայսեր կառա-
վարութեան ժամանակ հռովմայեցի պահակա-
զօրք չուներ²։ Բարբարոսներու ընդհան ընդհան
յարձակումները ստիպուած էին սատրապները
վանել, իսկ պատերազմի պարագային օգնական
զօրք տալ եւ անոնցմով հռովմէական բանակին
միանալ³։ Սակայն հաստատուն, հռովմէական
բանակին վերաբերող զօրագունդեր ալ կային,
որոնք իրրեւ կամաւոր կամ իրրեւ վարձկան

¹ Պրոկոպ. անգ. «Հռովմէական օգնական զօրք ոչ
Հայոց թագաւորն ուներ եւ ոչ սատրապք. պատերազմու-
կան իրրեւ անոնք ինքեին կը վճարէին»։

² Պրոկոպ. Վասն շին. Գ. 2 (249)։

³ Օրինակներ կու տայ Ամմ. Իւս. 8, 7, եւ հ. 2։

սատրապներու երկիրներու մէջն այնպէս կը զինուորագործէին, ինչպէս որ այլ բարբարոս ժողովուրդներէն սովորութիւն էր զինուոր առնուիլ: Այսպէս Notitia յի մէջ իրրեւ Արեւելեան զօրաց Մագիստրոսին անմիջական հրամանին տակ կը յիշուին կեղծ-կոմսական (Pseudocomitatenses)¹ եւ անգլոսիգրիսեան երկու հայկական լեզւոններ, անուանակոչութիւն մը՝ որով կրնանք հասկնալ միայն անգլոսիգրիսեան գաւառներէն՝ այսինքն սահմանակից Հայ սատրապութիւններէն առնուած գնդերը², կը յիշատակուին գարձեալ՝ հեծեալ ազեղեալ որ Վորգուսցիք (equites sagittarii Cordueni)³ Արեւմտեան զօրաց Մագիստրոսին հրամանին ներքեւ⁴, եւ թեւ ժո. Փլաւեան Վորգուսցիք (ala XV Flavia Cordanorum) եւ վաշտ ժո. Վաղերեան Ծաւղեից (cohors XIV Valeria Zabdenorum) Միջագետքի Դուբոսին հրամանին ներքեւ⁵, թեպէտ եւ Վորգիք եւ Ծաւղեք շատոնց կորսուած եւ Պարսից ձեռքն անցած էին: Պէտք է միա զնել, որ գնդերու հին անուններուն պահուիլն չի նշանակեր թէ իստանագոյն ժամանակներուն ալ զինուորները նոյն գաւառներէն առնուած ըլլան:

Տեղեկութիւն չունիք թէ ինչպէս էր սատրապութեանց մէջ իրաւական գրութիւնն: Կ'երեւայ թէ սատրապները բնիկ իրաւանց ու սովորութեանց համեմատ կը կառավարէին: Այս պատճառաւ ալ կարծելու չէ թէ հռովմայեցի բարձր պաշտօնատարներու՝ զ. օր. Արեւելից Կոմսին եւ անկէ ալ Պրետորեան վերահացոյին կը բողբոլէր իրրեւ բարձրագոյն ատենաներու: Ասոնց բողբոլ ներկայացնելու որեւէ կերպական եւ նիւթական հիմ չկար: Բողբոլ կամ ինդիք մ'առ առաւելն կայսեր կրնար ուղղուիլ, եւ այսպիսի բողբոլ մը գէպք է վերը յիշուած պատասխանագրին դէպքը: Հռովմէական բարձրագոյն ատենաներուն միջամուկ չըլլալուն մէկ ապացոյցն ալ այն է, որ Հայաստանի եւ սատրապութեանց մէջ ազգային իրաւունքը՝

որ իւր ամուսնական եւ ժառանգական իրաւունքովն այնպէս կը խոտորէր հռովմէականէն, կրցաւ մինչեւ Յուլիանի ատեն կանգուն մնալ: Եթէ Յուստինիան I. 5 C. J. de temp. et repar. appel. 7. 63/ն մէջ (529) նաեւ «Հայոց եւ ազգաց», կայսերական աքումիք բողբոլել կրնալուն վրայ կը խօսի, ապահովագրէ այս նորութիւն մին է, որ կայս ունի այն բարենորոգումներուն հետ, որոնց վրայ վարը պիտի խօսինք:

Արշապի ատեն որ ազգային թագաւորութիւնը Հայաստանի մէջ իւր գոյութիւնը պահեց, սատրապները՝ հակառակ իրենց հռովմէական կախում ունենալուն, յատուաւն պէս իրենք զիրենք իրրեւ Հայ եւ իրրեւ աւատակառած են Արշակունեաց, որոնց իրր այսոյսիս՝ հաւատարմութիւն եւ պատերազմի ատեն օգնել պարտական էին, եւ կ'երեւայ թէ այս ըմբռնման եւ ասով յառաջ եկած կրկնապի յարաբերութեան հռովմայեցիք այնչափ կարեւորութիւն տուած չեն, քանի որ Հայաստան՝ գէթ տեսականապէս հռովմէն պաշտպանուած տեղութիւն կը նկատուէր եւ ըստ այսմ նոյն յարաբերութեամբ հռովմէական շահերը փոսնգեալ չէին երեւար: Այսպէսով հռովմայեցի սատրապները շատ անգամ գործնականապէս մասնակից եղած են այն ներքին ու արտաքին պատերազմներուն, որոնց բռնուած է Հայաստան՝ մասնակից Յովնանեան խաղաղութենէն ետքը: Հայ տեղեկութեանց մէջ յաճախ կը հանդիպենք Ծոփաց աշխարհի եւ Հաճախաց Ծոփաց իշխաններուն, որոնք մերթ յարձակում գործող պարսիկ զօրաց գէմ կ'ելլեն, մերթ հաւատարմի մնալով Հայոց օրինաւոր թագաւորին եւ անոր երկրին, Պարսից կողմն անցնող մեծամեծներուն եւ անոնց կողմանէ պարսկական օգնութեամբ դուռն գահահալ հետամուտներուն գէմ կը կուտին՝ Հայոց թագաւորին թեւ ու թիկունք եղած¹: Այս յարաբերութիւնները գաղութեան հռովմէական Թեմ Հայոց մէջն թագաւորութեան բարձունքով: Երբ ետքէն Պարսկահայք ծանր պատերազմներով պարսկական լուծէն ազատիլ փորձեցին, ի զօր հռովմէական սատրապներուն օգնութեան դիմեցին: Ասոնք, ինչպէս նաեւ կայսրները անոնց ի նպաստ ամէն միջամտութիւն մտածեցին²:

Սատրապներու դիրքն էական փոփոխութիւն կրեց Զննոն կայսեր ժամանակ: Սատրապ-

¹ Փաւստոս Դ. ի գ. 1

² Գ. Փարսկ. Գ. Ի. Ի. Երեւ. Գ. Գ. 1

¹ Այս գուշակութիւնն Նկատմամբ անս Gotthofredus I. 18 C. Th. de re milit. 7. 1. Kuhn, städt. und bürg. Verf. d. Römer I. 135:

² Not. dign. Or. VII 58, Boecking, Not. I. 203 Վաղեպի օրինակին հետեւեալ՝ այս առգրքի իրաւունքը հռովմէական տեսակէտն առգրքի իրաւունքն է՝ ի զոհ համարել, բայց սատրապութիւններ — ի բաց անախ Ծոփքը — հռովմայեցից համար յայնչափ Տեղեկի էին:

³ Not. dign. Oec. VI. 83. VII. 209.

⁴ Not. dign. Or. XXXVI, 34. 36.

ները՝ Արեւելեան զօրաց Մագիստրոսին՝ Իզզոսի օրինակին հետեւելով, Անտիոքայ մէջ երեւած եկող Ղեւոնդիոս հակառակածութիւն կայսրի կողմն անցան¹, Զենոն 488ին ապստամբութիւնը յաղթանակաւ ընկճելէ ետքը՝ սատրապներու հետ ալ հաշիւ տեսաւ։ Թէեւ սատրապութիւնները չվերցուց, բայց մինչեւ նոյն ժամանակ պաշտօնի գլուխ գտնուողներն իրենց պաշտօնէն վար առաւ, տիրող ցեղերը յաղորդութեան իրաւունքէն զրկեց, եւ որոշեց, որ սատրապներն այնուհետեւ ամէն անգամ ըստ կամս կայսրմէ պիտի անուանուին², Ժառանգականութեան հետ միաժամանակ ջնջուեցաւ ցեղանոս սատրապութիւնը, որովհետեւ սատրապները պաշտօնին կոչելու ժամանակ ալ այնուհետեւ միայն կայսրմէ կախում ունեցաւ։ Զենոն նախկին յարաբերութեան մէջ պահեց միայն Բալասակիւն՝ որուն նախորարը հասանարար մասնակցած չէր ապստամբութեան³։ Թէպէտ եւ սատրապները այնուհետեւ ալ կայսրը կ'ընտրէր գլխաւորարար տեղւոյն նշանաւոր անձինքներէն եւ նախկին տիրող ցեղերէն եւ սատրապութեանց կազմակերպութիւնը մեծ փոփոխութիւն մը չէրէց, ի մասնաւորի հռովմայեցի գնդերը հիմայ ալ մնայուն կերպով հոն չհաստատուեցան եւ սահմաններու պաշտպանութիւնն ալ յառաջուն պէս անոնց սեպհական բաժին մնաց⁴։ այսուհետեւ սատրապներու գործն ու նշանակութիւնը ալ յառաջունը չէր։ Իրենց ժառանգական իշխանութեան պատուէն մերկացուած՝ թէեւ հռովմայեցի պաշտօնաւէներն չէին, բայց այնուհետեւ լոկ կայսրը շնորհքն կատարում ունեցող՝ իրենց յանձնուած երկիրներուն վերականգններն ու կառավարիչներն էին։ Սատրապութիւններն այս ձեւին տակ մնացին տակաւին գրեթէ կէս դարու չափ՝ 488—536։

¹ Այս ապստամբութեան նկատմամբ, զոր վերինս կայսրահին Լեւոն Առաջինը այրին եւ Զենոնի զօրանջը սագրեց, անոս Մագաղաւ Ժ. 387 հին։ Թեոփանէս 127 հին։ Պրոկոպ. Պատմ. ին. Գ. 1 (247)։

² Պրոկոպ. անդ. Գ. 1 մէկը ամէնքը պաշտօնանկ ընելով՝ այլ եւս չէր ուրիշ որ իրենց գաւառներուն ժառանգական իրաւար տիրանայ, այլ սահմանեց որ այնուհետեւ կայսրը հաճելի եղողը յաղորդ ըլլայ սատրապութեան պատուոյն։

³ Պրոկոպ. անդ. Գ.

⁴ Պրոկոպ. անդ. Գ. 1. Եւ ոչ իսկ սատրապներուն հռովմայեցի զինուոր արուեստաւ, այլ հայ զինուորներ ըստ հին սովորութեան։

Գ.

Յուստինիանոս Բարեկրօնաշէրը։

Ջինուորական կազմակերպութիւն՝ Հայաստանի մէջ։ Հայկական շրջ գաւառներն ըստ 31 հրովարտակի։ Կուսակալներու՝ իրենց գերագոյն ատոման՝ ըողոր ընդունելու իրաւատուութիւնը։ Հրովարտակ 23։ Հրովարտակ 21։

Երբ Յուստինիան 528 Օգոստոս 1ին արեւելեան հռովմեանս պետութեան միահեծան իշխանութեան գահը բարձրացաւ¹, 522էն ի վեր սկսեալ փոփոխ բախտով Պարսկաստանի դէմ մղուող պատերազմը տակաւին կը շարունակուէր։ Հայաստանի մէջ վերջերս կրուած պարտութիւն մը եւ Պարսից մինչեւ Պենտոս² յառաջնադարումը՝ համոզեցին կայսրին, որ ձեռք առնուած զինուորական միջոցներն անբաւական են. որով գահ իջնելուն պէս՝ այնպիսի կարգադրութիւններու ձեռնարկեց, որոնք վտանգուած սահմաններն առաւել ապահովութեամբ պիտի պաշտպանէին։ Կայսրն որոշեց անկախ զինուորական կազմակերպութիւն մը տալ ի մասնաւորի այս վտանգեալ երկիրներուն եւ հաստատեց այս երկիրներուն համար նոր ինքնուրոյն զօրաց Մագիստրոսի մը պաշտօնը՝ առանց վերցնելու արեւելից Մագիստրոսը, որ մինչեւ նոյն ատեն գոյութիւն ունէր արդէն։ Եւ այս գործարարեցաւ արդէն շատ անգամ՝ յիշատակուած յաղորդ կարգադրութեամբ՝ (L. 5 C. J. de off. mag. mil. 1. 29).

Նիքեական Յուստինիանոս՝ Ա. Զետեայ առն անուանւոյ զօրապետի վանք Հայաստանի, Պողոսմանեայ Պոնտոսի եւ ազգաց։

Երբ Աստուրի կամքը Հռովմեական պետութիւնը մեզի յանձնուեցաւ՝ անկուրթեամբ եւ զգուշաւոր փութով քննեցիք ու տեսանք որ պէտք է Հայաստանի, Պողոսմանեայ Պոնտոսի եւ ազգաց ալ մեր այս օրէնքով՝ զօրաց յատուկ զօրապետ մը հաստատել եւ վստահ թէ քու մեծութիւնդ, որ մեծապէս սիրելի է մեզի իւր նախկին գործերովդ, յարմար է այդպիսի պատուոյ, առ այդ ընտրեցիք, եւ ինչ ինչ գաւառներ, այսինքն Մեծ Հայք, որ ներքին ալ կը կոչուէ, եւ ազգերը (այսինքն Ննձիտ եւն տես էջ 45) եւ Առաջին եւ Երկրորդ Հայք եւ Պողոսմանեայ Պոնտոսը յանձնեցիք քու խնամքդ անոնց դուքսերովն ի միասին եւ ըողորովն վերցուցիք

¹ 527 Ապրիլ մէկ սկսեալ գահակից է Յուստինոսի, ինչպէս ինքը կ'ընէ 479 հրովարտակն ու գլխոյն մէջ։

² Այս պատերազմին նկատմամբ տես Պրոկոպ. Պատմ. Պարսկ. պարզ. Ա. 10 հին։ Nölderke, Aufsätze 110 հ. 71։

Հայաստանի կոմսը, եւ քու իշխանութեանդ տակ կը գննէր ոչ միայն մեր այս հրովարտական ճորդը, որ կազմուած երկիրներէն առնուելիք զինուորները, այլ եւ այժմեան եւ արեւելեան եւ նոյն բանակներէն սահմանուած զինուորները եւն¹ ր:

Նոր վերին հրամանատարին՝ որուն պաշտօնական տիտղոսն էր Մագիստրոս զօրաց Հայաստանի եւ Պոնտիոնեան Պոնտոսի եւ ազգաց (Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes), իբրեւ իշխանութեան վիճակ յանձնուեցան ըստ այսմ ոչ միայն յառաջ Հայաստանի Գուբէրնի նիւթակայ գաւառները, այլ եւ Մեծ Հայաստան եւ սատարպոլիսները, անպէս որ բոլոր այս երկիրներն այնուհետեւ մէկ զինուորական շրջանակ կազմեցին: Եւստինիան այս պաշտօնին ընտրած անձին մէջ ալ յաջողութիւն ունեցաւ: Այս պաշտօնին կոչուեցաւ Զեւոթ², որ բեղիկազարի պէս արքունի թիկնապահաց գունդէն յառաջ եկած, պարսկական պատերազմի մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր եւ Թեոդորայի քրոջ հետ ամուսնանալով՝ կայսեր ինամբ եղած³: Իրեն յանձնուեցաւ նորակազմ բանակ մը, որ բաղկացած էր մասամբ նոր գունդերէ, մասամբ Արեւելից զօրաց Մագիստրոսէն առնուած շատ մը լեգէոններէ եւ թիկնապահաց գունդերէ⁴: Գլխաւոր կայանն էր լաւ ամրացուած Թեոդոպոլիս. կայսրը թող տուաւ, որ դիւանը (scurinarii) կազմուի երկրին ծանօթ Հայերէ⁵: Զօրաց նոր Մագիստրոսի ներքեւ հրամանատար կարգուած էին ըստ սովորականին շատ մը Գուբէրն. մէկը Մեծ Հայոց մէջ Արտաղեսոն բնակութիւն հաստատած էր, սատարպոլիսանց մէջ երկու նոր անուանուած Գուբէրն, մէկը Մարտիրոսպոլսոյ մէջ, միւսը նոր ամրացուած Արթուրի

մէջ¹, Ընդհակառակն կ'երեւայ թէ Հայաստանի նախկին Գուբէրն եւ անոր ազդեցիկ դիրքը բարձրած էին, ինչու որ զօրաց նոր Մագիստրոսն անոր տեղը բռնելու սահմանուած էր: Նոյնպէս նաեւ դադրեցան սատարպոլիսն զինուորական հրամանատար ըլլալէ, եւ այնուհետեւ քիչ ժամանակ եւս մնացին իրենց պաշտօնին մէջ իբրեւ քաղաքական կառավարիչ:

Զինուորական այս կազմակերպութեան հետ կատարուած պիտի ըլլայ նաեւ Մեծ Հայոց կերպական գաւառի մը ձեւ ընդունիլը: Եւստինիան Հայաստանի զօրաց Մագիստրոսին յանձնուած գաւառներուն կողքը կը գտնէ Մեծ Հայաստանն ալ, եւ անկարելի է, որ կորենար վերցուցած ըլլայ Հայաստանի մինչեւ նոյն ժամանակ պաշտօնավարող կոմսին պաշտօնը, եթէ միաժամանակ Հայաստանի համար կուսակալի մը գլխաւորութեան ներքեւ քաղաքական վարչութիւն մը տուած չլլար: Վասն զի 535ին հրատարակուած 8րդ արքունի հրովարտական կցուած Notitia-ի մէջ նշանակուած է հիւսաւտտական գաւառներու տակ նաեւ 'Αρμενία μετ' ἄλλῃ (Մեծ Հայաստան) նախագահով մը իբր կուսակալ², եւ մէջ ամէն իրաւունք ունից այս կազմակերպութիւնը L. 5. C. J. 1. 29ով տրուած հրամարելու: Այս օրէնքը թէպէտ մեղի առանց թուականի հասած է, բայց ներածութեան — cum Romanum nobis sit imperium delatum (= երբ Հռովմէական պետութիւնը մեզ յանձնուեցաւ) — բառերը մեղի ցոյց կու տան, թէ եթէ ոչ արդէն 528ին, յամենայն դեպս Եւստինիանու կառավարութեան տառջին տարին հրատարակուած է, եւ այս ժամանակամիջոցը բացորոշ ընդունուած է Մաղաղաս եւ Թեոփան ժամանակագիրներէն՝ որոնցմէ առաջինը յայտնապէս առջեւն ունեցած է այս օրինաց բնագիրը³:

Երբ Պարսից Խոսրով արքային հետ 533ին Հռովմայեցիք իրենց համար անպատուաբեր խաղաղութիւն ըրին⁴, Եւստինիան՝ մինչ իր զօրքերը արեւմուտքի մէջ գոթական տէրութեան վրայ յարձակելու կը պատրաստուէին, հռովմէական պետութեան արեւելեան մասին մէջ տիրող հանգարտութենէն օգտուեցաւ՝ ճոն

¹ Պրոկոպ. ալ (Վասն ին. Գ. 1. 246) կը յիշէ Հայաստանի կոմսին բարձր. մե. ոչ զօրաց նոր Մագիստրոսին հատատութիւնը:

² Այս անունը մերթ Տէրտաս (Պրոկոպ. Վասն Պարս. պարզ. Ա. 12. 15. Բ. 3), մերթ Տէրտաս (Պրոկոպ. Վասն ին. Գ. 6. Թեոփանէս 175), մերթ Տէրտաս (Մաղաղաս ԺԸ. 428) կը գրուի: 22դ հրովարտական յառաջաբանն ունի Տէրտաս, ինչ ինչ հետազոտող մէջ կոչ նաեւ Տէրտաս Աւել: Այսպէս նաեւ հրովարտելը:

³ Մաղաղաս ԺԸ. 430. Պրոկոպ Historia arcana 9 (59) կը կոչուէր՝ Պարթաւոս:

⁴ Մաղաղաս անդ — «Թագաւորը զօրավարին զինուորին տուաւ. երկու նախագահութիւններէ եւ արեւելեան, Եւստինիան՝ «Չորս գունդ արեւելեան զօրավարէն, որ

⁵ Մաղաղաս, անդ:

¹ Պրոկոպ. Վասն ին. Գ. 2 (248). Գ. 3 (251. 252):

² Novelle 8. Not. § 23:

³ Մաղաղաս, Թեոփանէս անդ:

⁴ Պրոկոպ. Վասն Պարս. պարզ. Ա. 22 (113) բացայայտ խաղաղութեան կնքումը կը գնէ Եւստինիանու թագաւորութեան վերջնորդ տարին: Ranko, Weltgesch. IV. 2. 42 տիւրմամբ 531ին կը գնէ:

քանի մը կարեւոր վարչական բարենորոգումներ մտնանելու:

Եւրոպայի անու գովառութիւնը ամբողջական չ'ըլլար, եթէ միայն անոր համար դրուատուի, որ օրինագրքին (Corpus iuris) հեղինակը հանգիստացած է եւ արեւմտաքի մէջ հոգովական պետութեան սահմանները յաղթութիւններով ընդարձակած է: Այս զարմանալիօրէն բազմակողմանի նկարագրին յարգը լիովին ի վեր հանելու համար, պէտք է մանրամասն աչքի առնել բերել այն ամէն բան, ինչ որ անիկայ բրած է իւր բազմակողմանի ձիրքերուն, գործառնութեանց ծանօթութեան, գործելու անխոնջ եռանդնան բերմամբն եւ պետական վարչութեան զանազան շիւղերուն — արգարութեան, իշխման, շինութեան, սահմանաց ամրութեան եւ — մէջ օժանդակ զօրութիւնները յարմար կերպով ընտրելով ու գործածելով: Իւր օրէնսգրական հրովարտական հաւաքածոն պերճաբան վկաններ են ըսուածին զօրախառարար անոնց մէջ ժամանակին հասարակական իրաւանց, վարչութեան եւ տնտեսական յարաբերութեանց վրայօք բովանդակուած ծոխ քանձերը գրեթէ թաղուած մնացած են: Կ'ընդունինք, թէ Եւրոպայի տնտեսական շատ մը ձեւերովութիւնները միայն արբունի գանձուն ճաշերուն ծառայած, եւ թէ հպատակաց բարոյն համար եղած ինչ ինչ ծրագիրներ գործադրող պաշտօնէութեան անաւտակութեամբն ու չարակամութեամբը հակառակ արդիւնք յառաջ բերած են — սակայն եւ այնպէս երբեք կարելի չէ ուրանալ այն մեծ յաջողակութիւնը, որով կայսրն իւր պաշտօնները յղացած եւ իւր ծրագիրները գործադրած է:

Վարչական-օրէնսդրական բարենորոգմանց համար առանձին կերպով արդիւնաւոր եղած են 535 եւ 536 տարիները: Դրանով պաշտօն տալու եւ պաշտօնի հասնելու ճարտարած անկարգութիւնը՝ ազդուապէս խափանելու համար՝ 535 Ապրիլին տեսակ մը պաշտօնի եւ բարեկարգութեան կարգադրութիւն մը՝ 8րդ հրովարտակը (ut magistratus absque ullo suffragio fiant) նրաւարակուեցաւ, եւ միեւնոյն ատեն իշխւաւ 17րդ հրովարտակը ալ (de mundatis principum)

¹ Այսպէս ընել ստիպուած է մինչեւ անգամ Պրուսիայ, թէեւ ակամայ, իւր Գաղտնի պատմութեանց մէջ: Անոր չափազանցութիւնները յայտնի փոփոխութիւն յառաջ չեն բերել: Եւրոպայի անու արժանիքն ամենէն լաւ յիշատակը չ'առնէ Ranke, Weltgesch IV, 2. 12 ff 107 ff. Բաւարական ակադեմիական ժամանակագրութիւն մը՝ Կ'ընծայէ Isambœu, Histoire de Justinien, Paris 1856.

իր գործառնութեանց ընդհանուր հրահանգ՝ գաւառացի կուսակալներուն համար: Այս հիմնական օրէնքներուն վրայ ետեւէ ետեւ աւելցան մասնական գաւառական կանոններ՝ մանաւանդ բազմաթիւ կանոններ ասիական գաւառներուն համար, որոնց մէջ ասոնց նոր սահման եւ նոր կազմակերպութիւն տրուած են եւ կուսակալներուն պարտականութիւնն աւելի ի մերձուստ կանոնաւորուած է. մէկ քանի գաւառներու մէջ զինուորական ու քաղաքական վերին իշխանութիւնն ինչ ինչ պատճառներով կուսակալին տնտեսական վրայ միացուեցան, որով կուսակալիս նոսէ ի վեր այս պաշտօններու կանոնաւորապէս պահպանուած անջատմը վերցաւ:

Հայ երկիրներն ալ (ὅ τῶν Ἀρμενίων χώρα) 536 Մարտին 31րդ արքունի հրովարտակով նոր կազմակերպութիւն ընդունեցան²: Արդէն գոյութիւն ունեցող երեք գաւառներուն՝ Ա., Բ. եւ Գ. մէջ Հայոց վրայ աւելցաւ սատրապութիւններն ձեւացած 2 որոգի Է. Հայք մը. միեւնոյն ժամանակ գաւառներն նոր անուանակոչութիւններ ընդունեցան եւ կուսակալները (մէկ բացառութեամբ) բարձրագոյն աստիճան եւ նոր տիպոս:

1. Այսինքն Ա. Հայք անուանուած գաւառը կը համապատասխանէր քիչ յառաջ հաստատուած Գ. եւ կամ ներքին Հայոց, բայց այնպէս մը, որ անոր տարածութիւնը նախկին Ա. Հայքն եւ Պոնտոսէ առնուած քանի մը քաղաքներով (Սատաղ, Նիկոպոլիս, Կիրասոն, Տրապիզոն եւն) զգալաւոր ընդարձակուեցաւ եւ ասով ծով հասաւ³: Մայրաքաղաք եղաւ յառաջուան Բասան (Bazanis), որուն անունը ի պատիւ կայսեր փոխուեցաւ եւ եղաւ Եւրաստինիան⁴: Կուսակալն էր Գ. եւ Բ. մեծ արուած (Spectabilis) աստիճան ունեցող փոխհրովարտու մը⁵:

2. Է. Հայք ձեւացած հին Ա. Հայոցմէ, եւ Պոնտոսէ ու Հելլենոպոնտոսէ առնուած քանի

¹ Այսպէս Պիլիպի մէջ՝ Nov. 24, 11 հոկտեմբ. մէջ՝ Nov. 26 Իււնիոյ մէջ Nov. 27 եւն: Այս ամէն օրէնքներն ուղղուած են առ Եւրոպայի Կոստանդնուպոլիսը՝ որ Եւրոպայի անու արժանիքն ամենէն լաւ յիշատակը չ'առնէ Ranke, Weltgesch IV, 2. 12 ff 107 ff. Բաւարական ակադեմիական ժամանակագրութիւն մը՝ Կ'ընծայէ Isambœu, Histoire de Justinien, Paris 1856.

² Պատմական կազմակերպութեան շրջից իշխանաց Հայոցն:

³ Nov. 31 e. 1 pr.

⁴ Nov. 31 e. 1 pr. Βαζανίς, Պոնտոս. Պատմ. Պատմ. Գ. 4. 5 (204. 256) Βιζανιά.

⁵ Եւրոպայի անու արժանիքն ամենէն լաւ յիշատակը չ'առնէ Ranke, Weltgesch IV, 2. 12 ff 107 ff. Բաւարական ակադեմիական ժամանակագրութիւն մը՝ Կ'ընծայէ Isambœu, Histoire de Justinien, Paris 1856.

մը քաղաքներէն. ասով տեղը եկաւ ինչ որ Ա. Հայոց տուած էր: Գլխաւոր քաղաքը մնաց յառաջուան պէս Ս եւ Ր ա ս տ ի ա, եւ կուսական ալ պահեց նախագահի (Praeses) աստիճանն եւ դիրք¹.

3. Գ. Հայքն էր Հին Բ. Հայք՝ Մելիտինէ՝ գլխաւոր քաղաքով, անտիփոն տարածութեամբ: Բայց իբրեւ կուսական դրուեցաւ մինչեւ յոյն տաճարական նախագահի տեղ, Եռստինիանեան կոմս մը Գերամեծարութեան աստիճանաւ²: Միւս երեք կուսականներուն հաւատակ՝ ասոր յանձնուեցաւ քաղաքական վարչութեան հետ զինուորական ալ, ապաջոյց մը, թէ կայսրն որպիսի կարեւորութիւն ընծայած էր Ճիշդ այս տեղը³:

4. Գ. Հայքը կազմեցին սատրապութեան, ազգաց երկիրները, որոնք զաւտաւային կազմակերպութիւն չունէին, այլ իրենց մէջ կը բովանդակէին պէսպէս ստարազգիք — եւ սատրապներէ կը կառավարուէին, — ծառք նոր գաւառի մը միացուելով ու կազմակերպուելով, եւ այն ալ Հիւպատոնի աստիճանաւ նախագահի մը ներքեւ իբրեւ կուսակալ: “Նոյն գաւառը գրինք վարչութեան մը տակ, որ քաղաքային կազմակերպութիւն ունի — այս գաւառը ստորագաւ վարչութիւն ունեցողներուն կարգէն է, ըստ որում զայն հիւպատոսական գաւառ ըրինք”⁴:

Գլխաւոր քաղաքները մնացին, երկու Դոքսերուն իւր կայան յիշատակուած Մարտիրոսպոլիսն եւ Պիթառիճը:

Հռովմական քաղաքային վարչութեան հաստատութեան՝ սատրապներու գոյութիւնն անմիասնական էր. ասոնք կորսնցուցին իրենց պաշտօններն ու աստիճաններն⁵, եւ այսու արեւելեան հռովմական պետութեան մէջէն անհետ եղաւ աւելի քան երկուհարիւր տարիէ ի վեր իւր գոյութիւնը պահպանած կարեւոր տեղական եզրակարծիքներ մը: Ինչ ինչ սատրապութեանց անունները սակայն տակաւին տեսեցին իրենց քաղաքական ջնջումէն ետքն ալ, ասոնք իբրեւ գաւառներու անուն երկար ատեն գործածութեան մէջ մնացին եւ զեռ եւս յետագայն

ժամանակներու մէջ կը գտնուին եկեղեցական թեմերու եւ այլ գաւառական ցուցակներու մէջ⁶:

Հայաստանի նորոգ կազմակերպութիւնը միայն քաղաքական նշանակութիւն ունէր՝ ոչ թէ եկեղեցական. մետրապոլտական եւ թեմական յարաբերութեանց մէջ՝ կայսեր բացարձակ կամաց համաձայն ամենեւին փոփոխութիւն պիտի չմտցուէր, մանաւանդ թէ ամենայն ինչ Հին վիճակին մէջ պիտի մնար. այս յարաբերութեանց վըջ աւելի մանրամասն խօսիլը մեր նպատակէն դուրս կը չմտարիք⁷:

Գաւառներու կերպարանափոխութեան հետ՝ իրաւական դրութեան եւ ի մանաւորի աստիճանաբար ատենակէ ատենան բողոքելու Եռստինեան ինչ ինչ բարենորոգումները մերձուստ յարաբերութիւն ունին: Գաւառական կուսակալացիներու սովորական դատաւորաց (iudices ordinarii) վճիռներուն դէմ բողոքը՝ սովորաբար կ’ըլլուէր ամենէն մերձաւոր բարձրագոյն փոխաւոր գնդերու (Vicarii) կամ ուրիշ գերատեմքերու դատաւորաց (iudices spectabiles)՝ բաւական որ բացառաբար Պրետորաց վերականգնուին ձեռնհասութիւնը (competence) միշտմիտ չըլլար⁸: Գերամեծարներու գաւառաւիճիւններու դէմ, որոնք յանուն կայսեր (sacra vice) կը տրուէին, բողոք կ’ըլլար միայն ուղղակի կայսեր: Բայց արդէն թեոդոս Բ. եւ Վաղենտիան իրենց արեւելեան հռովմական պետութեան մասին համար 440ին տուած օրէնքին մէջ, L. 32 C. d. de appell. 7. 62⁴, գերամեծար դատաւորաց դէմ եղած բողոքն առաքած էին Արեւ. Պրետորաց վերականգնուէն եւ Պալատան գանձապահէն (Quaestor sacri palatii) կազմուած միայն մասնաժողովի մը, որ ըստ իմիջ իբրեւ վերին արքունի ատենակ վճիռ կու տար: Եռստինիանոս ամեն կերպով ջանաց այս ատենան կարեւոր ելածին չափ կերպաւորել մեծ գաւառերու համար, զայն ընդին ինդիքներէ ազատել եւ դատի դիմողներուն ժամանակ, յոգնութիւն եւ ծախք խնայելու հա-

1 Partheyի քով (Hierocles, էջ 90) գտնուած թեմերու ցանկը, որ լեւոն իմաստոյն ժամանակէն է, կը յիշէ 200-րորդ Հայոց մէջ՝ Եփրատ, Հանախ, Բաւլահոփան ու Հալախները:

2 Nov. 31. c. 2. § 1. Նման է Պափականից համար Nov. 29. c. 1.

3 Bethmann-Hollweg, Röm. Civilprozess III. 56 ff.

4 440 թուականը P. Krüger հետեւցուած է L. 2. C. J. 7. 63 եւ L. 1. C. J. 3. 4. իրարու հետ համամակուլ:

1 Nov. 31. c. 1. § 1. Nov. 8. Not. § 43.

2 Nov. 31. c. 1. § 2. Ըստ c. 2ի թուական անուանուեցաւ Եռստ. Վոմաս: Ըստ Nov. 8. Notit. § 22ի՝ նախկին նախագահը լոկ հիւպատի աստիճան ունէր:

3 Nov. 31. c. 3.

4 Nov. 31. c. 1. § 3.

5 “Թափաւորը պէտք անտաւ սատրապներն անկէ փերցնելու”:

մար¹ իրաւական գործը գաւառներու մէջ մինչեւ ցայժմ եղածէն աւելի ապակներոնացընելու Իւր 24, 25, 26 եւ 27րդ հրովարտանքներովը 535 տարին սկսած բարենորոգումները, բաց ի Թրակիայէն, ամենէն աւելի կը հայէին Ասիական թեմէն Պիտիդիա (հրովր. 24) եւ Լիւսիոնիա (հրովր. 25) գաւառներուն, եւ Արեւելեան թեմէն² Իսաւրիա (հրովր. 27) գաւառին: Երկու ամիս ետքը հանուցան 28 եւ 29րդ հրովարտանքները Պոնտոս թեմին վերաբերող Հեղեոսպոնտոս եւ Պափղաբոնիոս գաւառներուն համար³, 535էն ետքը արուած օրէնքները վարը պիտի յիշատակուին: Արդ՝ նորակազմ գաւառաց վրայ դրուած կուսակալներուն իրենց նշանակութեան (մէկ թանկները, ինչպէս վերեւ յիշատակեցաւ, իրենց անձին վրայ կը միացընէին քաղաքական եւ զինուորական վարչութիւն)⁴ համապատասխանող արտաքին երեսփոխ մը ստալու համար՝ կայսրն անոնց շնորհաց Պրետոր, Փոնիֆիկատ, Կոմէս կամ Զափաւորող (Moderator)⁵ յատուկ տիպոսներուն հետ առանց բացառութեան գերամեծար (Spectabiles) աստիճանը, եւ զինքնը ստով հաւասարացուց փոխանորդներու՝ իրենց նախկին մեծերուն: Աստիճանաբար ասեանէ ասեան եղած բողոքներու մասին յեականան հետեւեալ կարգադրութիւնն ըրաւ:

Նոր կուսակալներն իրր կայսերական բարձրագոյն գաւառոր — secundum sacri auditorii formam — կը վճռէին իրենց գաւառներէն եկած ամէն բողոքները, եւ այն՝ մինչեւ 500 սփուտի (solidi) արժողութեամբ վճէրու մէջ — ἄχρι πεντακοσίων ναμισμάτων — այլ եւս վերջնականապէս ամէն իրաւական միջոց չզորցընելով⁶, իսկ աւելի մեծ խնդիրներու մէջ, եւ կամ երբ իրենց վճիռ մ'արձակած էին իբրեւ առաջին

¹ Nov. 23 e. 3. Nov. 24 e. 5 i. f.

² 24-27 հրովարտանքներ 535ին մինչեւից օրը հրատարակած են Թուակառուս՝ XV Kal. Jan. Belisario v. c. cons.

³ Երկուքին Թուակառն ալ է՝ XVII. Kal. Aug. Belisario v. c. cons. Հեղեոսպոնտոս գաւառը կազմուեցաւ նախկին Պոնտոսիան Պոնտոս եւ Հեղեոսպոնտոս գաւառներէ. Nov. 28 Praef.

⁴ Յետ էջ 418. Ժան. 1:

⁵ Պրետոր Պոնտիկոյ, Լիւսիոնիոյ, Թրակիոյ, Պափղաբոնիոյ, Կոմմադիէ Հեղեոսպոնտոս գաւառը կազմուեցաւ: Իսաւրիոս Comes per Isauriam տիպոսը (Not. dign. Or. XXIX) պէտք է այս փոքրերուն ջնջուած ըլլայ, զիստի Հիթրոպիէս (Parthey 39) կը յիշէ՝ Իսաւրիոյ եպարքոսութիւնը՝ Գաւրդեղի մը ստիւյ:

⁶ Nov. 24 e. 5. Nov. 25 e. 6. Nov. 26 e. 5. Nov. 27 e. 2. Nov. 28 e. 8. Nov. 29 e. 5.

ասեան, այն ասան բողոքը կ'ուղղուէր ուղղակի կայսերական արքունի ասեանին, այսինքն Պրետորաց վերակացուն (Praefectus praetorio) եւ կայսերական պալատան գանձապահին (Quaestor sacri palatii)¹, եւ որովհետեւ այս նորագոյն թեմաք աւելորդ եղած էին Ասիական եւ Պոնտական (Asiana եւ Pontica) վիճակաց փոխանորդութիւնները (Vicariat), ուստի Յուստինիանոս անոնց տակաւին մնացած միւս պաշտոնները փոխադրեց եւ առաւ՝ Ասիական թեմին համար (Dioecese Asiana) Պակասեան Գոնիւլիոյ Յուստինիանոս Բուսիանոսի (Comes Justinianeus Phrygiae Pacontianae) եւ Պոնտական թեմին համար՝ Ա. Գաղատիոյ Կոմմէսի (Comes Galatae primae)². Իսկ Պոնտական վիճակին (Tractus Ponticus) համար փոխանորդ մը կրկին հաստատուեցաւ 548ին միայն³:

Այս մասնական օրէնքներուն յարդիւնց 536 Յունուարին սկիզբը բողոքարկութեանց վրայ ընդհանուր կարգադրութիւն մը՝ Յրիբոնիանի ուղղուած 23րդ հրովարտակը (III Non. Jan. post. Beliasarii v. c. cons.)⁴, Ասոր առաջին գլխոյն մէջ բողոքման վերջնական վճռաժամերը (fatale decendi) յընդհանուր միայն որոշուած են՝ փոխանակ հին իրաւաց բողոքման կարճ ժամանակամիջոցներուն. երկրորդ գլուխը կը հայի նոյն իսկ կայսր առջեւ ըլլալէ դատաստանը. աստիճանաբար ասեանէ ասեան բողոքի համար արժող կարգադրութիւնները կը գտնուին երրորդ եւ չորրորդ գլուխներուն մէջ, ըստ այսմ պետութեան արեւելեան երկիրներէն եղած այն բողոքներն, որ տասը լիար ոսկւ արժէ ունեցող — ad decem librarum auri quantitatē — խնդիրներու կը հային, ալ այնուհետեւ մայրաքաղաքին⁵ իշխանոր գաւառներուն տալէս պիտի չհանուին, այլ Եփեսոսի եւ Լիւսիոյ համար աւագոսափաւ վերակացուէն (Praefectus augustalis)⁶, արեւելեան թեմին համար՝

¹ Nov. 24 e. 4. Nov. 25 e. 5 § 3.

² Երկուքն ալ Nov. 8 Notit. § 3. 4. յառաջ կը բերուին իբրեւ գերամեծար: Երկու փոխանորդներու բարձունք ու անոնց տեղ դրուած կոմէսները բացայայտ կը շնչուուին Nov. 24 e. 4 եւ Nov. 20 e. 6.

³ 89 հրամանագրով:

⁴ Արդէն Յուստինիանոս սահմանած էր (L. 37 C. de appell. 7. 62. a. 529), որ կայսրն եղած բողոքները, երբ խնդրը 10 լիար ոսկի աւելի չէր, ընէ ու վճէ կայսրմէ առանձնապէս տեղապահ մը:

⁵ Ասոր աստիճանէ անմիջապէս Պրետորաց վերակացուէն եղան ու փոխանորդներէ յառաջ:

արեւելեան կոմէսէն¹, եւ Ասիական ու Պոնտական թեմերուն գաւառներուն համար անոնց համար յատկապէս որոշուած գերամեծար արանց (viri spectabiles) կողմէն, — «այսինքն՝ կոմէսներէ կամ փոխհեղապետներէ կամ պրետորներէ կամ չափաւորողներէ, որոնց յատուկ կերպով յանձնած ենք այդպիսի վէճերը վճռել», — (կիմացուին վերոյիշեալ եւ ապա նոյն պատուոյ աստիճանաւ անուանելի կուսակալները) «փոխանակ տեղապահի կայսեր», (vice sacri cognitoris) գասերը պիտի վարարին եւ վերջ-նականապէս պիտի վճռուին՝ չմոռոյով ամէն անգրագոյն բողոքի տեղի (nulla post sententiam definitivam appellatione porrigenda²), իսկ այն պարագաներու մէջ, ուր գերամեծար կու-չուաններուն վճռոյն դէմ բողոք թողլ տրուած է (ըստ այսմ այն խնդիրներու մէջ, ուր գու-մարը 10 լիտր ոսկիէն աւելի է, կամ այն պա-րագայի մէջ, ուր անոնք առաջին աստեանն ըլլա-լով վճիռ առած են), բողոքը կ'երթայ կամ կ'ուղղուի միայն եւ միայն՝ Պրետորեանց վերա-կացուին եւ պալատական գանձապահին տառեանը³:

23րդ հրովարտական հանուարէն ետքը, 536 տարուոյ ընթացքին մէջ՝ վերն յիշատա-կուածներուն նման դեռ շատ մը գաւառներու համար նմանօրինակ մասնական օրէնքներ հա-նուեցան: Հրովարտակ 30րդ (XV. Kal. April. p. o. Belisarii o. v.) կապաղաովկիոյ համար, որուն փոխհեղապտին նոյն պէսանկախ ձեռնհա-սնութիւն տրուեցաւ մինչեւ 500 սկուտի (solidus) վերաբերեալ խնդիրներու մէջ⁴. եւ նոյն օրը հանուած 31րդ հրովարտակը հայ գաւառներու համար, որոնց վրայ վերը խօսուած է: Յաջոր-դաբար ետեւ 102րդ հրովարտակը (IV. Idus Jun. p. o. Belisarii) Արարիոյ չափաւորողին եւ 103րդ հրովարտակը (Kal. Jul. p. o. Belisarii) Պարթսպիին փոխհեղապտին համար, գա-ւառական օրէնքներուն միակն, որ միւսներէն տարբերելով՝ 23րդ հրովարտակին տասը լիտր ոսկու գումարը իբր որոշէ սահման կը հաս-տատուէ⁵: 548 տարուոյ մէջ (XV. Kal. Oct. Imp. Div. Justiniani P. P. aug. anno XXI)

Պոնտոսի նորահաստատ փոխանորդին համար հանուած կարգադրութեամբ դարձեալ 500 սկուտը, մէքտեղ ելաւ¹:

Քանի մը կէտեր տակաւին կարոտ են լու-սաւորութեան: 24րդ հրովարտակի 5րդ գլխոյն եւ 25րդ հրովարտակի 6րդ գլխոյն մէջ Պիտի-դիայի եւ Միկանոնիայի Պրետորներուն համար տրուած դատական ձեռնհասութիւնն որոշելու ժամանակ՝ բացորոշ կերպով մասնանշիլ կ'ըլ-լուի բողոքի վերաբերող նոր հրատարակուած կայսերական սահմանադրութիւն մը², որ սա-կայն մեզի աւանդուած հաւաքածոյցից եւ ոչ մէկուն մէջ կը գտնուի: Անկարելի է, որ անով 23րդ հրովարտակը հասցուի, ինչու որ թուա-կանին նայելով, որուն հարադատութեան վրայ տարակուսելու ամենեւին տեղի չկայ, ասիկայ 24րդ եւ 25րդ հրովարտակներէն աւելի յեռ-նագոյն է. բայց աստի վերեւ յառաջ յիշուած — «որոնց յատուկ կերպով յանձնած ենք այդպիսի վէճերը վճռել» — խօսքերը ակն-յայտի ցոյց կու տան յառաջագոյն տրուած գաւառական օրէնքները: Ուստի երկու հրո-վարտակներու մէջ գտնուած յայտնի վկայու-թեան համեմատ, որ 31րդ հրովարտակով ալ հաստատութիւն կը գտնէ³, արդեամբք եւս գոյութիւն ունեցած է այսպիսի հին, հաւանա-բար 535ին տրուած հրամանագիր մը: Արդ Յուստինիանոս այնչափ անխելք եղած պիտի չըլլայ, որ քանի մ'ամսուան մէջ կատարելա-պէս նոր բովանդակութեամբ երկու օրէնք հա-նած ըլլայ. հին սահմանադրութիւնն եւ 23րդ հրովարտակն ըստ այսմ բոլորովին իրարու յար եւ նման եղած պիտի չըլլան: Կրնայ ընդունուիլ, որ անիկայ միայն նոր կազմակերպուած գաւառ-ներուն հայած եւ ասոնց համար կանոնաւորած ըլլալ դատական իշխանութեան յարաբերու-թիւնը, մինչդեռ 23րդ հրովարտակը — նկատի չառնելով բովանդակ պետութեան համար ար-ժէք ունեցող երկու առաջին գլուխները — արեւելքի բոլոր թեմերուն համար իրաւական իշխանութեան խնդիրը կարգի դնելու սահմա-նուած ըլլալով՝ ըստ այսմ ալ բացարձակապէս ընդհանրական զօրութիւն եւ արժողութիւն

¹ Յարակուսական կը ֆայ իստաբիոյ նոր կոմսին՝ գերամեծարութեան աստիճան ընդունելէն ետքը՝ Արեւե-լեան կոմսի իշխանութեան տակ ձեռքած ըլլալը:

² Nov. 23 o. 3.

³ Nov. 23 o. 4.

⁴ Ու. եւ. Բ. կապաղաովկիոյ գաւառները, որ մինչեւ նոյն ասան իրենց գոյութիւնը պահած էին, մի գաւառի վերածուեցան այնուհետեւ, Nov. 30 o. 10.

⁵ Nov. 103 o. 1.

¹ Edict. Just. 8 o. 1 § 2.

² Nov. 24 o. 5 — «որովհետեւ վերջերս հրատարա-կուած կարգադրութեամբ մը սահմանած ենք, որ 500 սկուտի մէջ չեղող իրաց հայտը բողոքը քննուի գերամեծա-րութեան աստիճան ունեցողներէն», Nov. 25 o. 6. «Ըստ մեր վերջին դրած օրինացը:

³ Nov. 31 o. 1 եւ 3 «եւ որովհետեւ մեր ջանքն այն եղաւ որք եւն:

ուներ: Բովանդակութեան կողմանէ երկուքին մէջ եղած ուրիշ տարրերութեանց վրայ վարը յիշատակութիւն պիտի ըլլայ: Ասպակտով կը բացատրուի, թէ հին օրէնքին ետեւէն անփոփոխ պէտ նորն իւրեւրվ եւ բովանդակութեան կողմանէ ալ այս նորը գաւառական մասնաւոր կարգաւորութիւններուն տեղը բռնած ըլլալով՝ հինը հրովարտական եւսմթ հաւաքածոյից մէջ մուտք չգտնելով շուտով մոռացութեան մատնուած է:

Յատուկ դժուարութիւն պատճառած է ի վաղըն 23րդ հրովարտակի տարը լիար սուգոյն եւ մասնական օրինաց 500 սկուտին մէջ եղած տարրերութիւնը¹: Կոստանդինոսի գրամական բարեփոխութենէն ի վեր մէկ լիար սուգոյ ար. ժէքին համեմատութիւնը կոխուած ոսկեգրամներու հետ (aurei, solidi) միշտ կայուն կերպով նոյն ձեաց, այսինքն 1 : 72³, եւ այս համեմատականութիւնը նաեւ Յուստինիանոսի ժամանակները որեւիցէ փոփոխութիւն չէ կրած, եթէ նկատի չառնուիք նուազ արժեքաւոր արծաթի եւ պղնձի դրամներու ընթացքին փոփոխութիւնը: Իւր օրինաց շատ անգիւրուն մէջ՝ ոսկին եւ սկուտը՝ իւր հաւասար օրինական արժողութեամբ գրամներ՝ կը գործածուէին թողկի եւ նմանօրինակ վճարութեան առնե՞, որով անպատճառ հաւասար եւ համարժէք գրուելու է 10 լիար ոսկին = 720 սկուտին: Ի յառաջագոյնէ մերժելու է նաեւ այն անհիմն կարծիքը, իւր թէ սուգոյ արժէքին իւր 300/0 նուազեցման մը հետեւութեամբ 10 լիար ոսկին = 500 սկուտի եկած ըլլայ: Ասիկայ կ'երեւայ թէ Յուլիանոս կարծիքն եղած ըլլայ, որովհետեւ իւր հրովարտակաց համառոտութեան մէջ 23րդ հրովարտակի գտնէ մէկ տեղը «decem librarum auri» իսպառ՝ «quingentorum aureorum» ու (500 սկուտ) փոխանակած է՝ Ապա ուրեմն հակասութիւնը լուծելու համար եղած այս հնարքն ընդունելի չէ:

¹ Culaelus, Novellarum constitutionum imp. Justiniani expositio. Colon. Agripp. apud Joannem Gymnicum a. a. 190—192. Biener, Geschichte der Novellen Justinians 511, 512.

² Mommsen, Gesch. d. röm. Münzenwesen, 1880. 777. Hultsch, griechische u. röm. Metrologie, 2. Aufl. 1892, 327 ff. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung, II, 26 ff. L. 18 C. Th. de suscept. 12. 6 (Valentinian. et Valens. a. 381) և ասիկ «զարուս» L. 18 C. J. de suscept. 10. 72.

³ Nov. 24, Nov. 20, Nov. 27 եւս:

⁴ Julian. c. 91. Culaelus անդ կ'աւաքարէ փոխառի D aureorum' DCCXX կարգաւ:

Գարձիւղ ունայ պրպէս պատճառաւանած են. 23րդ հրովարտակն իւր յետագոյն օրէնք՝ յառաջագոյն տրուած 24—28րդ հրովարտակներէն այնպէս վեր է, որ այդ ինչդրական տեղերն ալ փոխանակ 500 սկուտի՝ 10 լիար ոսկի գրուելու են: Ասկայն այս լուծման դէմ սա դժուարութիւնը կայ, որ ինչպէս տեսնուի, 500 սկուտը աւելի ուշ ժամանակ տրուած օրէնքներուն մէջ ալ կայ. իսկ այս բանը օրէնսդրին մէկ սիտիլին կամ անմտադրութեանը վերաբերելու բնաւ պատճառ չկայ: Ասիկ զատ կը մնայ յիշատակել, թէ 23րդ հրովարտակ իւր յետագոյն ընդհանուր օրէնք (lex posterior generalis) հին մասնական օրէնքներն ամենեւին չի խափաներ:

Յարբերութեան լուծումը պէտք է փորձել ուրիշ ձեւով. եւ ըստածը կրկնելու վտանգով իսկ՝ պէտք անգամ մ'աւ դառնալ կուսակալաց իրեւն գերամեծար դատար, որ բողոքը նկատողութեան առնելու ձեռնհասութեան: Լաւ միտ դնելով 23րդ հրովարտակին եւ նոյնին մէն մի գաւառի համար տրուած օրէնքներու հետ յարաբերութեան, կը տեսնուի սա մտադրութեան արժանի իրողութիւնը, թէ բողոքի առեւնական երկու իշխանութիւն զանազանելու է:

1. Կուսակալի վերին ատենական իրաւասութիւնն՝ իւր յատուկ գաւառին համար եւ իւր գաւառէն եղած բողոքները: Այս վերին ատենական իրաւասութիւնն ունի կուսակալը հանդէպ ստորակարգեւ դատաւորներու, քաղաքաց պաշտպաններու (Defensor) եւն¹, ինչպէս նաեւ փոխանորդ գատաւորներու, բաւական իւր աստիք գերամեծարներու կարգէն չըլլան: Եթէ վէճի առարկան 500 սկուտէն աւելի չէ, այն առն — ինչպէս որ 24—30րդ հրովարտակները (31րդ եւ 103րդ հրովարտակներն աւ այժմ նկատի չենք առնուր) միայն հաստատած են —, այս զեպքերու մէջ կուսակալի որդումը վերին ատենն կը կազմէ եւ վերջնական է: Եւ իրաւասական այս որդումը 23րդ հրովարտակով ալ փոփոխութիւն կրած չէ, մասնաւորապէս կուսակալին գաւառներէն եկած այս բողոքներուն համար 10 լիար

¹ Ըստ Nov. 15 c. 3 § 2 եւ c. 1 քաղաքաց պաշտպանները ձեռնհասութիւն ունեն լիար 300 սկուտ հատուց գումարներու: Եւ աստիք գէմ եղած բողոքը կ'ազդուի կուսակալներու: (Խորագրաւ կամ օգնական գատաւորներու (judices podanei) նկատմամբ հմմտ. Nov. 82 c. 4.

ոսկւոյ որոշեալ գումարը 500 սկուաի տեղ
դրուած է: Եթէ այս հրովարտակին Յորդ գլխոյն
մէջ Ասորական ու Պոնտական թեմերուն կոմէս-
ները, փոխհիւպատոսները եւ այլ գերաւմեար
դատաւորները Ազգաստական վերակացուն եւ
Արեւելից կոմէսին հաստատական անտառ
տիճանաւ — որոնց երկուքն ալ թէեւ չափ մը
գաւառներու վրայ հսկողութիւն կընէին, բայց
յատուկ գաւառ մը էին կառավարներ —,
ասկէ կրնայ եզրակացուիլ, թէ հոս գրուած
կանոնը, մասնաւոր 10 լիտր ոսկւոյ իրաւասա-
կան չափը չ'արժեք ունի բողոքներու համար,
որոնք բուն անոնցմէ կառավարուած գաւառ-
ներէն կու գան: Ասոնց համար արդէն նախորդ
գաւառական կարգաւորութեանց մէջ օրինական
կանոններ գրուած էին: Այս կանոնները, ինչպէս
արդէն ըսինք, 23րդ հրովարտակին հետ ի
միասին ի զօրութեան մնացած են եւ իբրեւ
մասնական օրէնք ի վեր են քան նոյն հրովար-
տակը: Միայն այսպէսով կը բացատրուի, թէ
23րդ հրովարտակէն ետքն ալ դեռ իւրաքան-
չիւր գաւառի համար նմանօրինակ օրէնքներ
կրնային հանուիլ:

2. Գերաւմեարութեան աստիճան ունե-
ցող կուսակալներու վերին գատական իրաւա-
սութիւնը իրենց սեպհական գաւառէն
դուրս եւ ինչ ինչ գրացի գաւառ-
ներու վրայ: Թու ին մէջ յիշուած են բո-
լորովին տարբեր այս բողոք ընդունելու իշխա-
նութիւնն է, որ 23րդ հրովարտակին մէջ օրի-
նապէս կարգադրուած է: Այս բողոք ընդունե-
լու իշխանութեան նկատմամբ նախաոր կար-
գադրութիւններ ասկէ յառաջ ալ կրնան ցոյց
տրուիլ եւ հաւանաբար ինչ ինչ փոխանորդ-
ներու բարձման հետ առնչութիւն ունին. այս-
պէս զ. օր. Պիտիդիոյ եւ լիկաւոնիոյ նախկին
վերակացուներուն դէմ՝ յառաջ քան անոնց
Պրեստորութեան բարձրացումը՝ եղած բողոքները
կ'ըլլային Ասորական փոխանորդը փոխանակող
Պակասեան փոխորդի կոմէսին¹, եւ նմանօրի-
նակ իշխանութիւն տրուած ըլլալու է Ա. Գա-
լատիոյ կոմէսին ալ Պոնտոսի գաւառական
ներու համար: Արդ 23րդ հրովարտակին այս
կարգաւորութիւններն Արեւելքի համար ընդ-
հանրացուած եւ մասնական որոշման մէջը չ'ըլլած
է: Ըստ այսմ այս մասնաւոր իրաւասութիւնն
ունին՝

«) ոչ թէ ամէն կուսակալ, այլ միայն
Ասորական եւ Պոնտական թեմաւորու

բացորոշ կերպով առ այս իրաւասութիւն ըն-
դունած կուսակալները եւ մէկ գնդի Արեւելե-
լից թեմին վերաբերողները²:

բ) ոչ երբեք գերամեծարութեան
նոյն աստիճանն ունեցող կուսակալաց
հանդէպ, այլ միշտ ստորին աստիճան
ունեցող (clarissimi, Praesides եւն) դրացի
կուսակալներու հանդէպ: Վերջիններու ըլլալ
տառջին կամ ըլլալ նաեւ եկրորդ աստիճանի
(Instanz) մէջ տրուած վճիռներուն դէմ բո-
ղոքն այլ եւս պիտի չ'ուղղուի փոխանորդին կամ
Պրեստորաց վերակացուն, այլ դրացի գաւառի
մը մասնաւորապէս առ այն կարգուած գերա-
մեծար դատաւորի մը (iudex apoeabillis), որ
այլուին գատաւորին ձեւակերպութեանց համ-
մատ դատելու եւ վճիռելու իրաւունքն ունի³:

գ) Այսպիսի դէպքերու՝ եւ այն մի
միայն ասոնց մէջ — եւ ոչ թէ ուն
տակ գացող դէպքերու մէջ — գերաւմեա-
րին վճիռը վերջնական եւ գաւառական է այն ամէն
խնդիրներու մէջ որ մինչեւ 10 լիտր ոսկւոյ կը
հասնին:

Թէ 23րդ հրովարտակի ճշմարիտ իմաստն
այս է, կը հետեւի անուշղջակի, ինչպէս
էջ 423, 426 ցոյց տրուեցաւ, 30րդ գլխոյն
բացատրութենէն, եւ ուղղակի կը հաստա-
տուի 4րդ գլխով՝ զոր անոր յաւելուածն ու
մեկնութիւնը համարելու ենք: Հոս, աստիճա-
նաբար ստորնագոյն ասեանէ առ բարձրագոյն
ասեան ընթացքը պահելու համար, բողոքներու
գերաւմեծար դատաւորէ մը ուրիշ մը առաջումը
կ'արգելուի, եւ միեւնոյն պատճառաւ⁴ կայսե-
րական փոխանորդը գատաւորներու (եթէ գերա-
մեծարի աստիճանն ունին) վճիռն դէմ բողոք-
ներ ընդունելու իշխանութիւնը կը բարձուի
գաւառական կուսակալներէ. եւ ասոյ այսպէս
յառաջ կը տարուի. «Իսկ գաւառաց նախա-
գահներէն եւ միլլի դրուած գատաւորներէն,
եթէ գերաւմեծար դատաւոր չ'են, յիշեալ քա-
նակութեան սահմանին մէջ կը կարգադրուի»:

Ուրիշ խօսքերով. միայն ստորին աս-
տիճան ունեցող կուսակալներու եւ դատաւոր-
ներու վճիռներուն դէմ եղած բողոքները կրնան

¹ Թարգման չկայ, որ Պակաս. փոխորդն է Ա.
Գալատիոյ կոմէսները առ այս իշխանութիւնն ունեցած են:
Արեւելից թեմին մէջ այս բացառիկ դիրքը տրուած է Պա-
կասեանի փոխհիւպատոսին. Nov. 103:

² Nov. 23 օ. 8 — sacro auditorio adhibito —
vice sacri cognitoris. Այս բանաձեւերու մասին հմտ.
Bethmann-Hollweg, տեղ III, 835.

³ «Երբեք թէ կարեւոր թէ գաւառ ոչ աստիճանա-
բար, այլ սխալ տեսնուած է»:

յիշուեցաւ 529 տարին՝ հրատարակած օրէնքը՝ L. 5 C. J. de temp. et repar. app. 7, 63՝ րբւն մէջ Եռաստիւնսն կայսերական արքունիք բողոք ներկայացնելու ժամանակափոխները սահմանած ասոն կը յիշէ նաեւ Հայաստանէն եւ ազգերէն գաղիք բողոքները¹։ Թէ հոս խնդիրը սատարաներու կողմանէ տրուած վիճիւններուն դէմ բողոքի մասին ըլլայ, անկարելի կը խափարիմ. այս տեղը պէտք է կապակցութեան մէջ դնել Հայաստանի զինուորական յարաբերութիւնը վերջոյ Եռաստիւնսի բարենորոգական կարգադրութեանց հետ, որոնց վրայ վերը խօսուեցաւ։ Ըստ այսմ սատարապութեանց համար, անոնց ուրոյն գաւառի մը միացուելէն ու վերածուելէն յառաջ, երկու կողմ անուանուեցան Հայաստանի զօրաց Մագիստրոսին ներքեւ, եւ ասոնք իրենց զինուորական իրաւասութեան հետ, զր ունէին նաեւ միւս կողմները, տեսուի մը քաղաքական իրաւասութիւն ալ ի գործ դրած են։ Մակայ կողմներու դէմ արուած բողոքներուն, յուսարինեան L. 38 C. J. de app. 7, 62 կարգադրութեան մը համաձայն, վճիւ կու տար՝ կայսերական արքունի գատարանի վրայէն ձեւացուած, պաշտօնէից վերակացուէն եւ պաշտօնէի գանձապահէն բաղկացած յանձնաժողով մը²։ Սատարապութեանց մէջ կու մէսներու դէմ բարձրացած այս կարգի բողոքները կապ ունին L. 6 cit. հետ։

Հայկական յարաբերութիւններուն կարգադրութեան կցեց Եռաստիւնսն նոյն երկիրներուն մէջ նիւթական իրաւունքի բարենորոգում մը՝ բառնալով ամուսնական ու ժառանգական իրաւանց մէջ ի հնուց զօրոյ մասնական իրաւական սովորութիւններն եւ հաստատելով հռովմական իրաւունքը՝ եթէ տակաւին հոն ի զօրութեան չէր, ժառանգական իրաւանց մէջ՝ հակառակ ելաւ կայսրը կանոնց օրինական ժառանգական յաջորդութեան իրաւունքն զգրկման, ամուսնական իրաւանց մէջ՝ կանոնց սովորական գարձած վաճառումին՝ որ ինչպէս շատ մը կէտ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու՝ նոյնպէս Հայոց քով ալ ի գործածութեան էր։ Արդէն 535ին հանուած էր օրէնք մը՝ յուսարինեան ծանօթ 13 հրովարտակներուն երրորդը³, որով աղկանց եւ մանչերու հաւասարապէս ծնողաց

ժառանգն ըլլալու իրաւունքը կը կարգադրուէր. յաջորդ տարին կայսրը՝ Յիւլի հրովարտակն եւ միաժամանակ նոյն հրովարտակն բացայայտ կերպով մասնանիշ ընելով հանցեք երկրորդ կարգադրութիւն մը, Յիւլի հրովարտակը⁴, որ կը հրաւիրէր ընդհանրապէս ամէն օրինաւոր ժառանգական գէպքերու համար հռովմական իրաւանց տրամադրութեան համաձայն իրական եւ արական ազգականաց մէջ հաւասարութիւն եւ ամէն տեղ ու միշտ հռովմական օրէնքներուն գործածութիւնը, եւ այնու նաեւ լուեյեայն կանոնց գերեզմանութեան պարսաւելի զեղծումը կը խափանէր⁵։ Երկու օրէնքներն ամէն տեղ իրարու հետ չէին համաձայնի, մանաւանդ իրենց գործադրութեան գրեւելու ժամանակին նկատմամբ⁶, եւ ասոնք պատճառ ալ սուրին շարք մը անգրագոյն խնդիրներու, որոնց մասին սակայն հոս խօսիլն զանց կ'առնուիք։ Միայն կէտ մը չօշափենք, այսինքն արդեօք այս երկու օրէնքներն ամէն հայ երկիրներու, թէ միայն որոշ մասերու համար հանուած են։ Թէ Յիւլ հրամանագրի եւ Թէ Յիւլի հրովարտակի ընդհանուր կերպով բոնուած վերագրութիւններէն կրնայ հետեւեցուիլ, թէ երկուքն ալ ամբողջ շուրջ հայական գաւառներէն համար գրուած են։ Ասոր հակառակ կ'ըլլէ սակայն այն, որ ասոնցմէ երկուքը (Բ. եւ Գ. Հայք) որդէն, զարեւրէ ի վեր իբրեւ գաւառ՝ հռովմական պետութեան վերաբերած էին, եւ դժուարաւ կրնայ ենթադրուիլ, թէ նոյն գաւառներն այնչափ երկար ատեն հռովմական պետութեան իրաւունքէն եւ նոյնին գործածութեան զեքն եղած ըլլան։ Մինչդեռ տարակոյտ չկայ, որ Աւագին Հայք (յառաջուան Մեծ Հայաստան) եւ Գ. Հայք (նախկին սատարապութիւնը) մինչեւ Եռաստիւնու կառավարութեան ատեն իրենց սեպհական իրաւանց ու իրենց սովորութեանց համաձայն կառավարուած էին, եւ հռովմական իրաւունքն իրենց մէջ արժանի պիտի չըլլայ։

¹ Dat. XV. Kal. Apr. post cons. Belisarii v. c. 1 Nov. 21 c. 1. — Սուրբ պատմիչ (Ժառանգական)

օրէնքն պահպանուի եւ Հայոցմ եւ այս կէտին մէջ Հայոց օրէնքները հռովմականներէն խտորեւելն — վասն զի ամէնը հռովմ. օրէնաց հպատակ են 3դ հրամանագիր բացայայտ կերպով հռովմական օրէնաց պատարասուելովն ըրալ ի իստի. «Վասն զի այս պատարասու արդէն մեր օրէնքները հոն խաւրեցին»։

² 3դ հրամանագիր Գլ. 1, § 12 կանխիւ արժողութիւն պիտի ունենար միջին. Եռաստիւնու թագաւորութեան սկիզբը, իսկ Nov. 21 0. 2 կանխիւ արժողութիւն պիտի ունենար ժամանակին ինչպիսիքին 14դ տարւոյն սկիզբէն, որ է ըսել 1 Սեպտ. 535/536։

³ Թուականն է՝ Dat. XV. Kal. Dec. Chalcedone Decio v. c. cons.

⁴ P. Krüger L. 38e կը դնէ 529ին։ Թուականը կը պակսուի։

⁵ Dat. X. Kal. Aug. Belisario v. c. cons.

Հոս աւելցնելու ե հետեւեալն ալ: 21րդ հրովարտակը ուղղուած էր Ա. Հայոց տակաւին նորոգ կարգուած Ա կ ա կ ի ո ս փոխհիւպատին, որուն, ինչպէս գիտեմք, միանգամայն յանձնուած էր իշխանութիւնն այն սատարապութեանց վրայ, որոնցմէ Գ. Հայր ձեւացած էր¹, Թեպէտ եւ Յրգ արքունի հրովարտակին մէջ կը պակսի անունն՝ առ որ ուղղեալ է, սակայն բնագրին մէջ գործածուած տիտղոսէն² կասկածի տեղի չի մնար, թէ միեւնոյն Ակակիոսն եղած ըլլայ այն, որուն ուղղուած էր այս օրէնքն ալ: Այսպէս ի նպաստ ասոր կը խօսին պարագաներու շարք մը՝ մինչեւ ասորիձան մը հասանակնութեամբ թէ Յուստինիանոսի ձեռքը բարձուած ազգային առանձնապատուկ սովորութիւնք ի զօրութեան էին միայն նախկին Մեծ Հայաստանի եւ սատարապութեանց սահմաններուն մէջ, եւ թէ այս պատճառաւ նոյն կրկին օրէնքներն ալ գրուած են Հայաստանի այս մասերուն համար միայն:

ԳՐ. Կ. ԳԻՒՏԼՐՈՐՈՐ
Երեմ. Թրգմ. . Մ. Վ. ՆՈՐՇՈՒՆՆ



ԱՅՆԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՐ. ՓՐԿՅԻՔ ՎՆՆԱԻՑ ԱՐՁԱՆԵՐՈՒԹԻՒՆՆ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Պապեոսնի գլեկին (գարգիս՝ Չանդր Գուլթի) հարաւային արեւմտեան կողմը, Չ ժամա՝ հեռու Տէ-լիշայի վերին ընթացքին նկարագրեց ու բուսաւետ մէկ խորանօրին մէջ, գրեթէ անմատչելի ժայռորմի մ'եռանկրեանմէին ճակատին յեցած կը մնան տակաւին աւերակները հին մեշտաւանի մը, Գըշ Գուլթի, որ է հին Ս. Փրկչի անպար, 1241ին կառուցուած: Աստուծոյ թաղարարհօրհօր հրամանաւ եւ ծախիւրը՝ Վանուց ճարտարագիտական եւ շինողական հանգամանաց ու որպիսութեան մասին մանրամասն եւ ստույգ տեղեկութիւններ կը պակսին ինձ տարարախտարար, ըստ որում ոչ զքցայտլայր յաշուած ե մտեն զնեւ լինել զանոնք՝ զժուարարարաց գիւրքին պատճառաւ: Իր պատմական ալ ճարգ կը մնայ անլայտ, եւ ոչ մի յի-

շատակարանի մէջ կը հանդիպինք արքունալէն այգիանքին անունն: ԱՄՍ. Փրկչի անպատառ ուշագրաւ է իր այն ութնեւտասնորդեան ընդարձակ արձանագրութեամբ, որ՝ յանուն Աստուծոյնայ թագաւորահօր՝ փորագրուած է եկեղեցւոյ դրան աջակողմեան արտաքին որմին երեսը, եւ զոր բազմալատասկն յ Հ. Վշ. Սիպիլեան 1876ին ի Վիլիկիա ուղեւորութեան միջոցին հեռագիտական կարգացած ու ընդօրինակած է: Այս արձանագրութեան բաւական յաւել մէկ լուսանկարը, զոր աղանաւար տուաւ ինձ գերման բանասէր բարեկամ Տիար Ե. Վլթիլայտ, խնամօք բաղդատելով Սիսուս ի օրինակին հետ՝ որ Հ. Վ. Սիպիլեանի ընդօրինակածն է, գտայ ինչ ինչ տարբերութիւններ ու նկատելի կէտեր, զորս ստորեւ կը ներկայացնեմ բազմատարբ հին ընթերցումներն:

Հստ ՍԻՍՈՒՆԻ:

Իմ ընթերցումս:

Ի թվ ոչ

Հիւնցաւ տաճար Սուրբ Փրկչին եւ անպատառ հրամանաւ եւ ծախիւր թագաւորահօրն Աստուծոյն հաւան իր տուն աղանթից — ըստ Տն հրամանին թէ որ ոչ առնու առնու զեռալ իւր եւ զայ զկնի իմ զկնի իմ չէ ինձ արժանի. կամ որ կամ Որ սիրէ զուսար եւ չէ — ինձ արժանի: Արդ արժանի. Արդ սա բազում անգամ ի մահ անգամ ի մահ զեռալ զանձն հին եւ հաստատութեան եկեղեցեաց, ըստ այնմ հովիւ քաղ զանձն իւր զնէ քաղ զանձն իւր զնէ ի վերա ոչխարաց, եւ ըստ վերա ոչխարաց, ըստ պաւլոսի թէ այնչափ սիրեաց — Աստուծոյ միշտեւ զորդին իւր միածնին եւս սապէս եւ կամար չող. վան հաւատացիոց, եւ ինքն սիրեաց զմիս յինչն սիրեաց — զմիսնաւ նալ ընդ անձին եւ ընդ Աստուծոյ խաւով ըստ այմ, թէ զանաւրեւութեան թիւն իմ պատմեցից եւ հողայց զան մեղաց իմաց եւ թէ բաւ — ի նստել միայն ի տան, տալ հողը զերեան զի կա յոյս Յ Արդ ուներ սա Ե որդի եւ գ յոյս: Արդ ուներ սա Ե զուսար, զմի րդից Ալ թգեցուցար Հայոց — զպանծային եւ զգեցուցար զնէ եւ զին առաքելոս թեամբ զՀեթում. եւ զի գիւրքն զիստեղ արքեպ. թգուլին. եւ զգ որդի Սմատ սպա-

¹ Աս կերպաւ փոխութիւնը մատնանել կ'ընէ 21ր հրովարտակն յաւաւարանը:

² Nov. 21 — “Ձեր գերամեծարութիւնը” Edict. 3 0. 1 — “Ձեր Գերամեծարութեանը”